

IZLOŽBA MUZEJA GRADA ZAGREBA
u suradnji s
HISTORIJSKIM ARHIVOM U ZAGREBU

siječanj–veljača 1981.

Koncepcija izložbe i katalog

VANDA LADOVIĆ i NADA PREMERL

Suradnici

DUBRAVKA ČENGIĆ

arhivist Historijskog arhiva u Zagrebu

SLAVKO ŠTERK

kustos Galerije ATM, Zagreb

Lektura

ŽELJKA MARKOVČIĆ

Fotografija

JOZO VRANIĆ

Likovni postav, plakat i katalog

JOŽA LADOVIĆ

Grafički urednik

JOSIP MARTON

Realizacija

»Zadružna štampa«

OOOR »Poljoprivredni vjesnik«

U nizu svojih zadataka i obveza Muzej grada Zagreba posvećuje posebnu pažnju obradi tema iz prošlosti Zagreba. Nakon znanstvenog istraživanja, svaki se određeni sadržaj pretvara u studijsku izložbu, prezentirajući tako, ne samo temu kao predmet znanstvene obrade, nego i vrijedna nastojanja kolektiva na praćenju i aktualiziranju svih zbivanja i situacija, koji su na neki način sudjelovali u razvoju grada. Brza urbanizacija, način i tempo života, permanentne migracije... sve je to, dakle, dio ukupnosti života svakog suvremenog grada, pa tako i Zagreba.

I sve je to, iz dana u dan, mijenjalo sliku našeg grada i pretvaralo njegove prostore u neprepoznatljive, ali uvijek u svojim odnosima u, manje ili više, logične životne sredine, s jednako tako manjom ili većom mogućnošću sociološke i urbane identifikacije.

Ova nam izložba prezentira značenje nepogode i nesreće u širenju gradskog prostora, njegovu transformaciju i drugačiji urbanistički pristup od onoga iz vremena prije potresa. Pretjerali bismo ako ustvrdimo, da ta transformacija nije započela i nešto ranije, ali sigurno smo na pravom putu kada zaključujemo, da je ovaj potres ubrzao stvaranje izgleda grada, onakvog kakvog i danas prepoznajemo.

Zbog svega toga, čini mi se, da ovako koncipirana izložba pridonosi rješavanju možda još uvijek postojećih dilema, a razdoblje od sto godina dovoljno je da se te dileme, u ukupnosti muzeološke koncepcije, na pravi način i na pravu mjestu, razriješe.

Posebno bih želio naglasiti, kako su u realizaciji ove izložbe ostvarile izuzetno dobru radnu i kolegijalnu suradnju dvije tipične zagrebačke ustanove – Historijski arhiv u Zagrebu i Muzej grada Zagreba. Stoga se u svoje ime i u ime kolektiva Muzeja grada Zagreba, najtoplije zahvaljujem svim suradnicima Historijskog arhiva, sa željom da ova izložba označi početak prave i dugotrajne suradnje, neophodno potrebne za kvalitetan i uspješan rad.

ZDENKO KUZMIĆ

Polovinom devetnaestog stoljeća Zagreb je, iako glavni grad Hrvatske, ipak, čak i za tadašnja mjerila, bio samo mali provincijski gradić velike Austro-Ugarske Monarhije. Takva je situacija odgovarala i carskom Beču i bogatoj Pešti, a nije se bitnije izmijenila ni u godinama nakon ugarsko-hrvatske nagodbe.¹ Prekretnicu u razvitku Zagreba predstavlja godina 1880, odnosno veliki potres koji je te godine 9. studenog zadesio naš grad i bližu okolicu.

U dugim stoljećima svoje povijesti Zagreb je u nekoliko navrata bio pogođen potresima,² međutim, ni jedan od ranijih nije u tolikoj mjeri izmijenio njegovo lice, ni jedan nije prouzročio tako dalekosežne posljedice. Raniji su ga, naime, više ili manje rušili, a ovaj ga je, koliko god to paradoksalno zvučalo, više sagradio nego srušio. Ranije se Zagreb iza svake elementarne nesreće uvijek nastojao i uspijeva oporaviti, nastojao je preživjeti, ali iza potresa godine 1880, Zagreb ne samo da se brzo oporavio, dokazujući još jednom svoju vitalnost, već se stao širiti, mijenjati svoje lice, pomlađivati.

Taj je sudbonosni potresni udar od desetak sekundi ranio Zagreb, rušile su se kuće i drobili zidovi, pucale su obrambene kule i bedemi, padala su krovovišta i urušavali stropovi, a prestravljeni su Zagrepčani u panici napuštali domove, da bi tada, spasivši gole živote, s tjeskobom i u potpunoj neizvjesnosti očekivali daljnji razvitak događaja. Iako je bilo teže i mnogo lakše ranjenih, smrtno su stradale samo dvije osobe. Tlo je još dugo podrhtavalo, a »podzemni vatreni zmaj«, »nepobjedivi demon prirode« prijetio je Zagrepčanima i u njihovim srcima stvarao »očajno čuvstvo da će nam pod nogama ziniti grob, da će se domovi, gdje smo se rodili, gdje smo sa svojim milim trajali sretne dane, oboriti na nas, da će nas zakopati.«³

O tom zagrebačkom potresu bilo je dosta pisano, od senzacionalističkih napisa i izvještaja u domaćem, a naročito u stranom tisku, pa sve do ozbiljnih znanstvenih studija.⁴ Najiscrpniju, pod nazivom: »Izvješće o zagrebačkom potresu 9. studenog 1880.« napisao je akademik Josip Torbar, a objelodanila je kao posebnu knjigu Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti već godine 1882. Torbar je na temelju vlastitih zapažanja i široko provedene ankete, u kojoj su dobrovoljno sudjelovali brojni »rodoljubi i prijatelji znanosti«, došao do niza podataka o vremenu i trajanju, o snazi i karakteru potresa, zatim o zahvaćenom području i nastalim štetama. Prvi i najjači udar uslijedio je u 7 sati, 33 minute i 50 sekundi.

Saznajemo da je epicentar bio sjeveroistočno od Zagreba, između Kraljeva Vrh, Zeline i Kašine, da je

do kraja godine 1880. bilo ukupno 75 potresnih udara razne jačine, ali za nas su najzanimljiviji podaci o oštećenjima na zgradama Zagreba i bliže okolice. Prema njegovim podacima u Zagrebu je potresom bila oštećena gotovo polovina svih postojećih zgrada, ukupno 1758. Zagreb naime 1880. ima 3.830 zgrada, od toga 2.483 stambena objekta, te 29.218 stanovnika.⁵

Naravno, sva oštećenja nisu bila jednako teška. Od stambenih zgrada 485 bilo je toliko oštećeno da se mnogi Zagrepčani nisu usuđivali noćiti u svojim stanicama, već su boravili u kočijama, šatorima ili u, na brzinu podignutim, barakama na slobodnom prostoru nekadašnje Ciglane (danas srednjoškolsko igralište u Klaićevoj ulici). Neki su zajedno s obiteljima bdjeli u kavanama i gostionicama, a mnogi su pak hladne jesenske noći provodili na klupama Zrinjevca. »Nikad ne vidjeh užasnije slike, ne očitih dublje žalosti za svoga vijeka« potreseno piše August Šenoa, pisac, gradski vijećnik i član komisije Gradskog poglavarstva koja je imala tužni zadatak da pregleda nastale štete i predloži nužno potrebne zahvate.⁶

Za neke objekte, koji su bili toliko oštećeni da ih ne bi imalo smisla popravljati, Komisija je predložila rušenje. Tako su, primjerice, već prvih dana nakon potresa bile srušene: kuća na uglu Jelačićevog trga i ulice Marije Valerije (danas Trg Republike 13, Praška 1), zatim kuća u Vlaškoj ulici br. 2, dok su na kućama u Ilici br. 25, 29 i 39, na kući u Marovskoj ulici (danas Masarykova br. 8), kući u Visokoj 15 na Gornjem gradu i mnogim drugima, hitno poduzete potrebne mjere za statičku sanaciju. Među teže pogođenim objektima bile su zagrebačke crkve, osobito katedrala.

U njoj je potres doživio istaknuti povjesničar, tadanji predsjednik Jugoslavenske akademije, kanonik dr Franjo Rački. Pišući o tom događaju, Rački između ostalog kaže: »... Uz golemu trešnju i uz strašan štropt čulo se praskanje zidova. Pao je svod u presbiteriju. Od prašine koja se uzvitala od tog pada i od silne žbuke što je padala sa svih svodova i zidina nastala je u crkvi posvemašnja tmina. U mraku prikazalo se njihanje oltara i stupova nalik na kakovu sablazan. Izgledalo je kao da se lome oltari i stupovi, da se ruši čitava ova veličanstvena zgrada uzdrmana u svojim temeljima.«⁷

Uz katedralu, nadbiskupski dvor, sjemenište i kurije kanonika, stradala je i crkva sv. Franje, posebno njen barokni toranj, koji je bio toliko raspucan da su ga morali srušiti. Nije ostao pošteđen ni franjevački samostan, ni kapela sv. Dizmuša nedaleko od kaptolske

pučke škole, koja je, kao i kadetska škola u Novoj Vesi (br. 18), bila znatno oštećena. Na Gornjem gradu stradale su crkve sv. Marka i sv. Katarine. U prvoj je pao svod i uništio orgulje, dok je u drugoj bilo znatno oštećeno zapadno pročelje i dva oltara. Južno je krilo bivšeg jezuitskog samostana moralo biti srušeno, Kamenita su vrata bila raspucana, a jake su se pukotine pojavile i na snažnim srednjovjekovnim kulama Gornjega grada, Popovom tornju i Lotrščaku.

U Kašini, Granešini i Kraljevu Vrh, u blizini epicentra potresa, crkve i kapele bile su gotovo potpuno srušene.

Bili su to nesumnjivo teški dani za Zagreb i Zagrepčane. Grad je neko vrijeme bio bez javne rasvjete, škole su bile zatvorene, trgovački promet smanjen, a zamro je i svaki društveni i kulturni život. Mnogi su napuštali grad sklanjajući se kod rođaka na selu, a neki su bježali čak i izvan granica Hrvatske. Pretpostavlja se da je oko 6000 ljudi, dakle čak petina cjelokupnog stanovništva napustila Zagreb. U ovakvoj situaciji kad je stanovništvo napustilo svoje ruševne domove, moglo je doći do općeg nereda, pljačke i krađe, no gradski je načelnik Matija Mrazović, zdušno potpomognut gradskim senatorima, odmah poduzeo sve potrebne mjere kako bi se osigurao red i zaštitila imovina građana. Vojska je svojim odredima pojačala gradsku stražu, pa su vojnici i gradski stražari danonoćno patrolirali gradom, a jedna je inženjerska satnija, koja je hitno upućena iz Beča, neprekidno raščišćavala zagrebačke ulice omogućujući najnužniji promet.

Iako su, vjerojatno mnogi u prvi čas s pesimizmom gledali u budućnost i zajedno s Augustom Šenoom kukali nad ruševinama grada: »Moj lijepi, dragi Zagreb! Ništa više iz tebe!« — već nakon nekoliko dana, kad su se stišala prva uzbuđenja, isti taj Šenoa u »Viencu« poručuje svojim sugrađanima: »... Neka se zna, kolika je to patnja i nesreća bila; mjera pretrpljene nesreće povećava junačku nadu u budućnost. Mnogo smo pretrpjeli od pamtivijeka, strahotu pretrpjemo skorih dana, al' sve to ne ugasi u našim prsima ufanja u sreću Hrvatske — u budućnost Zagreba.« Njegove su riječi primane s povjerenjem, a njegov poziv: »Zagrebe moj! Upriljudski, drž' se junački, evo vjere, cvjetat ćeš ljepše neg' što si evo cvao...«,⁸ naišao je na odaziv u srcima Zagrepčana.

Brzoj normalizaciji života nesumnjivo je mnogo pridonio staloženi i energični gradonačelnik Matija Mrazović. Zacijelo mu nisu nedostajale organizacijske sposobnosti, ali ni ljubavi za grad na čelu kojega se nalazio.⁹ Glavni je problem bio, kako što brže sani-

rati i osposobiti za stanovanje što više oštećenih stambenih zgrada, no za takav zadatak, očito, domaće snage nisu bile dovoljne. Angažirano je stoga nekoliko stotina građevinskih radnika iz susjedne Slovenije i Austrije, a mnogi su težaci iz bliže i dalje okolice Zagreba dobili posao u ovoj užurbanoj građevinskoj aktivnosti.

Gradska je uprava strogo pazila na cijene usluga i materijala, a i sama se brinula za nabavu najpotrebnijeg građevinskog materijala: daske, opeku, vapno, crijep i slično.¹⁰

Potres koji je zadesio glavni grad Hrvatske odjeknuo je širom naše domovine, a mogli bismo reći i po čitavoj zapadnoj Evropi. U Hrvatskoj gotovo i nema grada koji nije na bilo koji način izrazio solidarnost sa Zagrebom, koji mu nije pritekao u pomoć. U Varaždinu već se 12. studenog održava skupština i bira odbor »za ublaženje nevolje nesretnih uslijed grozne katastrofe postradalih stanovnika glavnoga grada« te organizira prikupljanje pomoći. Slične akcije poduzimlje Osijek, Vukovar, Sisak, koji nudi smještaj za stotinjak staraca, žena i djece »da nam domaći ljudi ne blude po tuđini«. Iz mnogih gradova Dalmacije stižu brzopjavi i materijalna pomoć. Popis je zaista dugačak, a uz naša mjesta, pomoć su poslali i Prag, Sofija, Varšava, Krakov, Lavov, izražavajući na taj način slavensku bratsku solidarnost.¹¹

Doprinosi za postradale šalju i Beč i Budimpešta. No, i društva, ustanove i pojedinci šalju doprinose potaknuti možda i senzacionalističkim opisima i izvještajima koje donose njemačke, mađarske, engleske, a na žalost i naše novine. Zagreb je prema nekim napisima bio sravnjen sa zemljom, a žrtava je bilo na stotine.

Donosili su i proizvoljne crteže koji su trebali ilustrirati strahoviti učinak potresa.

Papir sve podnosi, međutim, fotografsku kameru nije bilo moguće prevariti. Tadanji zagrebački fotografi Ivan Standl, Herman Fickert, Hinko Krapek, Otto Dasch i Gjuro Varga savjesno su zabilježili situaciju neposredno nakon potresa, dokumentirali su stanje najoštećenijih objekata u Zagrebu i bližoj okolini. Ivan Standl bio je fotograf JAZU, te je imao službeni zadatak snimanje svih oštećenja prouzročenih potresom. (U Muzeju grada Zagreba čuvaju se originalni Standlovi negativni — 29 staklenih ploča vel. 18×24 cm.) Kao uspomena na potres izdana su i tri fotografska albuma.

Napokon, potres u Zagrebu bio je zabilježen na još jedan, malo neobičan način. Skladatelj Ivan Zajc, inspiriran događajima koje je proživio u kasnu jesen

1880. napisao je kantatu »Zemljotres«, koju je već u veljači slijedeće, 1881. godine u Zagrebu izvelo pjevačko društvo »Kolo«.¹²

U određenom smislu potres 1880. bio je za Zagreb, zapravo »sreća u nesreći«, jer je višeznačno pospjelo građevnu djelatnost i dao joj poseban i snažan podstrek.

Osim urbanih cjelina Gornjeg grada i Kaptola, izgrađeno je do tog vremena u Donjem gradu tek nekoliko ulica. Od nekadašnjeg Jelačićeva trga (danas Trg Republike) spuštaju se prema jugu Petrinjska i Gajeva ulica, ali samo do poteza današnje ulice Braće Kavurića, prema istoku Vlaška, prema zapadu Ilica, a djelomično je bila izgrađena i današnja Frankopanska ulica. Netom prije potresa probijena je prema projektu prve regulatorne osnove¹³ Gundulićeva i Ulica Marije Valerije (Praška ulica). Započinje i uređenje Novog Terga (danas Zrinjski trg), koji će 1878. godine definitivno odrediti izgradnja palače Jugoslavenske akademije. Urbanisti su se odlučili za ovu lokaciju jer se izgradnjom palače Akademije kulturno središte prebacuje u Donji grad. Trgovine su se već ranije spustile u Ilicu, a Gornji grad ostaje krajem stoljeća uglavnom samo političko središte.

Potres, kako rekosmo, znači prekretnicu u graditeljskoj djelatnosti Zagreba, a naročito u izgledu i životu nekadašnjeg Jelačićeva trga. Već ranije, 1878, gradski inženjer Rupert Melkus¹⁴ izradio je regulaciju sjeverne strane glavnog trga. Predvidio je ovaj dio trga kao skupinu trokatnih zgrada iste visine i obrade pročelja, te pomaknuo građevnu liniju trga za nekoliko metara prema jugu. Potres je ubrzao ostvarenje ovog projekta, jer teško oštećena kuća trgovca Lavoslava Baumgärtnera (danas Trg Republike 8) ruši se već nekoliko dana nakon udesa, a gradska uprava uvjetuje gradnju prema spomenutom projektu regulacije trga. Gradska uprava nudi čak besplatno zemljište na sjevernoj strani Jelačićeva trga svima, koji će započeti gradnju kuće prije 1884, no kasnije je ovaj rok produžen čak do kraja 1887.¹⁵ Građani se javljaju na tu privlačnu ponudu, te već godine 1882. Guido Pongratz obavještava Gradsko zastupstvo da će porušiti dvije stare kuće i naručiti nacrt za svoju »novu liepu trokatnu kuću« koju će dovršiti 1884.¹⁶

Kuća je izgrađena kao ugaona gradska palača na početku Duge ulice (danas Trg Republike 3), prema nactu Hermana Bolléa,¹⁷ držeći se Melkusove regulacije iz godine 1878. (nova građevna linija). Palača je srušena 1938. i izgrađena današnja. Za trgovačku obitelj Gavella arhitekt Kuno Waidmann gradi 1889. neo-baroknu palaču na Jelačićevu trgu broj 6¹⁸ (pročelje

je kasnije obnovljeno). Kako je kuća u Ulici Marije Valerije broj 1 (danas Praška) morala biti srušena, gradi se već godine 1881. nova, prema nacrtima graditelja Janka Jambrišaka.¹⁹ Nekoliko godina poslije potresa ovaj središnji trg potpuno je izmijenio svoje lice; od malog provincijskog trga postao je pravo trgovačko i prometno središte evropskog grada.

Potres je ozbiljno oštetio unutrašnjost starog kazališta, a gornjogradska zgrada na Markovu trgu postala je pretijesna, pa se godine 1881. naručuju projekti za novu kazališnu zgradu u bečkom atelijeru Helmer i Fellner. Kazalište je prema regulaciji iz 1865. trebalo biti izgrađeno na početku Ilice.²⁰ Godine 1885. načinio je gradski inženjer Milan Lenuci novi prijedlog lokacije na istočnoj strani Trga Republike.²¹

Čitavo desetljeće raspravljalo se o lokaciji kazališne zgrade, a konačnu odluku o izgradnji na Sajmištu (danas Trg maršala Tita) ubrzao je ban Khuen-Hedervary, kako bi se i ovim kulturnim objektom što bolje istaknuo pred carem Franjom Josipom I, koji je doskora trebao posjetiti naš grad.²² Neposredno nakon potresa dolazi u Zagreb još jedan Nijemac, arhitekt Kuno Waidmann. Izgradivši bolnicu u Stenjevcu i tako pokazavši svoje sposobnosti, mislio je da će u potresom oštećenom gradu naći više posla. Povjerene su mu odgovorne stručne i društvene dužnosti u netom osnovanom, 1878, »Klubu inžinirah i arhitektah«. Arhitekt Kuno Waidmann želi odmah pri dolasku u Zagreb provesti svoju osnovnu ideju »kuće s vrtom«, pa već 1880. gradi za baruna Živkovića vilu u Jurjevskoj ulici 27.²³

Njegov sunarodnjak, arhitekt Herman Bollé angažiran je neposredno nakon potresa na novim projektima za katedralu. Naime, obnova katedrale započela je već 1878. prema projektu bečkog arhitekta Schmidta, a Bollé mijenja i nadopunjuje projekt nakon potresa.²⁴ U Zagrebu je Bollé naišao na vrlo pogodnu sredinu u kojoj je svoje poimanje neogotičkog stila mogao i realizirati, jer, kako čitamo u »Viencu« od 12. veljače 1881. katedrala je »zaslužila krasnu obnovu«, a »navlastito onaj kockasti toranj na desnoj strani sa oblim klobukom«. I biskupu Strossmayeru smetaju barokni oltari naslonjeni na gotičke stupove i »smrtni su grijeh proti estetici«, a dalje se nastavlja, kako bi se morala podići dva zvonika da »svakomu koji iole estetičke čuti ima srce bi zaigralo od veselja, kad bi, vozeći se u Zagreb, već iz daleka opaziti mogao zvonike koji bi sa divnim zagrebačkim položajem u suglasju stajali.«²⁵ Tako su mislili i drugi suvremenici.

Bollé se nakon potresa posebno istaknuo u obnovi crkava: crkve sv. Katarine, Grkokatoličke crkve, Pravoslavne crkve i franjevačkog kompleksa na Kaptolu.

A gradi i nove crkve: Protestantsku crkvu i župni dvor na uglu Gundulićeve, malu kapelu na Ilirskom trgu, te novu crkvu na mjestu porušene u Granešini. Najkvalitetnije djelo su mu svakako arkade na Mirogoju, kojih je izgradnja započela godine 1883.

Gotovo je nemoguće u ovom kratkom prikazu nabrojiti sva zdanja izgrađena u prvom desetljeću nakon potresa. Spomenimo još samo neka: ubrzo po potresu izgrađen je Kemijski laboratorij na Strossmayerovu trgu (1884), pa zgrada »Kola« i »Sokola«, Obrtna škola i mnoge stambene zgrade. Od potresa do godine 1890. izgrađeno je u Zagrebu oko 700 novih zgrada.²⁶

Potrebno je ovdje istaknuti da se upravo krajem 19. stoljeća u nas mijenja i školovanje stručnjaka graditelja. Javljaju se prvi arhitekti, a graditelji bez visokih kvalifikacija pojavljuju se uglavnom kao izvođači. Možda je i to utjecalo na kvalitetu i kreativnost izgradnje u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća. Arhitekti ne oponašaju više slijepo historijske stilove, već vlastitim konceptima izražavaju novu prostornu misao. Svakako da poticaj dobivaju iz Beča ili Pešte, ali ga kreativno prenose, prilagođujući se skromnijim zagrebačkim prilikama.

I u komunalnom uređenju grada počinje novo razdoblje: proširuje se vodovodna mreža (vodovod je uveden 1878), uvodi se kanalizacija, izvode se tipske stube, koje povezuju Gornji i Donji grad (kod uspinjače, Kapucinske, Felbingerove, Mlinske stube itd).²⁷ Zbog naglog širenja grada javila se potreba da se tadašnja regulatorna osnova promijeni i izradi nova »koja će uzeti u obzir i one dijelove grada na koje se dosadašnja osnova ne obzire.«²⁸

Regulatorni odbor sastavljen je od stručnjaka i gradskih zastupnika, i godine 1887. predlaže svoju koncepciju gradskom zastupstvu. Iz nacrtu regulatorne osnove i posebnog obrazloženja²⁹ vidimo da je Zagreb trebao postati pravi evropski grad. Zadržane su osnovne pozitivne koncepcije iz prve regulacije, u kojoj se već naslućuje sistem parkova, tzv. »zelene potkove«. Na regulaciji iz 1865. jasno su označene zelene površine na Novom tergu i pojas gradskog perivoja uz prugu do kolodvora. Regulacijom iz 1887. omeđen je grad na istoku i zapadu blokovima kasarna. Istočni kompleks kasarna, na mjestu Draškovićeve ulice, nije izveden,³⁰ a na zapadu je već godine 1888. započela izgradnja nove kasarne u Kolodvorskoj ulici (danas Ulica braće Oreški), prema projektu bečkih arhitekata Völknera i Grubera.³¹ Za ovu veliku investiciju grad je dobio zajam od 1,800.000 forinti od Zemaljske vlade,³² jer je osim troškova gradnje imao i znatna ulaganja u otkup zemljišta od nekolicine vlasnika.

Ova regulatorna osnova ima strogi ortogonalni raster ulica po modi vremena i po uzoru na druge evropske metropole.

Dr. Iso Kršnjavi u svom kritičkom osvrtu na regulaciju³³ smatra pogrešnim što nedostaju radijalne ulice i široki prospekti. Vjerojatno u dosluhu s arhitektom Kunom Waidmannom (Waidmann je član regulatornog odbora) i Kršnjavi žali što regulatorna osnova nije prihvatila ideju »kuća s vrtom«.

No, svakako najpozitivniji prijedlog regulacije je upravo niz trgova — parkova, koji su na jugu spojeni engleskim parkom (Botanički vrt, osnovan 1889.) u zatvorenu cjelinu, tako zvanu »zelenu potkovu«.³⁴

Godine 1890. Zagreb već ima 39.000 stanovnika, tj. deset godina nakon potresa povećao se broj stanovnika za jednu trećinu. Za brojno pučanstvo intenzivno se gradi, nastaju nove ulice: Jelisavina, Vukotinovićeve, Rainerova, Trenkova i Hatzova (danas je to potez Klaićeve ulice i Ulice 8. maja), Šenoina, Mihanovićeve, Bogovićeve, a preuređena je i Jurišićeva ulica.

Izgrađeno je 10 km sljemenske ceste.³⁵ Osobita pozornost posvećuje se uređenju javnih trgova i šetališta.

O kulturi življenja govori i ovaj podatak, da je tijekom godine 1895. nabavljeno ukupno 609 klupa za gradske perivoje. Potpuno je uređen Akademski trg (danas Strossmayerov), gdje je postavljen spomenik Petru Preradoviću.³⁶ Te iste godine izgrađen je Srednjoškolski centar prema projektu njemačkih arhitekata Ludviga i Hülsnera (danas kompleks škola na Rooseveltovu trgu), a pred zgradom je uređen trg. Te godine dovršeno je i Hrvatsko narodno kazalište (1895).

Zagreb se posebno priprema za doček vladara Franje Josipa I. Izrađeni su nacrti za dekoraciju na raznim mjestima grada, slavoluci i jarboli, sastavljen je i plan svečane rasvjete grada itd.

Osim navedene škole koju gradi Zemaljska vlada, intenzivno se grade škole i na rubovima grada, i u samom centru. Nagli priliv stanovništva postavlja pred Gradsku općinu problem školskog prostora. Gradi se Dječjačka učiona u Samostanskoj (danas Varšavska), 1890, zatim Pučka škola u Krajiškoj iste godine, a za djecu s periferije škola na sv. Duhu (1896), u Horvatićima (1896) i u Trnju (1898).³⁷ Gradska uprava udovoljila je tako sve potrebe, izgradivši u kratkom periodu toliko novih škola.

Godine 1890. grad je otkupio zemljište za gradnju kolodvora na mjestu gdje ga predviđa regulatorna osnova — u osi Akademijine palače, kao završnu fa-

sadu grada. Glavni kolodvor je podignut prema nacrtima Ferenza Pfaffa, uvaženog mađarskog arhitekta, koji se specijalizirao za kolodvorske zgrade.

Konačan oblik Tomislavovu trgu dao je Umjetnički paviljon, demontiran nakon izložbe u Budimpešti (1896) i postavljen u osi kolodvora godine 1897. Projekt za ovaj paviljon izradili su 1896. bečki arhitekti Helmer i Fellner.³⁸

U ovom prikazu nabrojili smo samo neke javne objekte izgrađene u posljednjem desetljeću 19. stoljeća, ali nemoguće je istaknuti sve brojne građanske kuće i monumentalne palače izgrađene u središtu grada.

Nagla urbanizacija donosi i mnogo komunalnih problema. Uz proširenje vodovodne mreže i kanalizacije, asfaltiraju se pločnici pred pojedinim zgradama (do 1895. bilo je u cijelom gradu oko 32.000 m² asfaltnog hodnika). Ističemo, da su krajem 19. stoljeća kolnici još uvijek prašnjavi, a 90-tih godina taraca se granitnim kockama cestovni dio llice do Margaretske, a tek godine 1910. dobiva llica kolnik od granitnih kocaka do Frankopanske, kada se postavlja i nova pruga za električni tramvaj.

Brojni potoci tekli su sve do kraja stoljeća kroz središte grada. Potok Tuškanac tekao je kroz današnji Dežmanov prolaz i Frankopansku preko Sveučilišnog trga (danas Trg maršala Tita), zamuljen i prljav, nadsvoden tek 90-tih godina.³⁹

Najveći i najzmazaniji bio je potok Medveščak, koji je tekao sve do godine 1898. po današnjoj Tkalčičevoj ulici, Pod zidom, prema Jurišičevoj i Draškovićevoj.

Na Prilazu su godine 1895. stare drvene mostiće zamijenili novima⁴⁰, vjerojatno zbog uređenja grada za posjet cara.

Krajem stoljeća Zagreb dobiva javni promet: godine 1891. konjski tramvaj, uspinjaču 1889, zatim omnibus i nekoliko stajališta za fijakere, telefon ima već od

godine 1888. Željeznicom je povezan preko Zidanog mosta s prugom Trst—Beč, zatim s Rijekom, preko Zakanja s Budimpeštom itd.

Nemoguće je nabrojiti mnoštvo pojedinačnih zdanja koja su oblikovala naš grad u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća. To je doba velikog gospodarskog napretka, a uz to i doba intenzivnijeg prodiranja stranog kapitala u Hrvatsku. Razvojem trgovine i obrta stvaraju se uvjeti za intenzivniju izgradnju grada. Investitori su uglavnom bogati trgovci, obrtnici, banke i bivši veleposjednici (90% zgrada grade privatnici).

Gradska uprava za svoje veće investicije, kao što su školske zgrade i kasarne (tri velika kompleksa: Rudolfova, Topnička i Domobranska) dobiva zajam od Ugarske hipotekarne banke u Budimpešti i od zagrebačkih štedionica i banaka⁴¹.

Brzi i nagli razvoj s mnogo optimizma i stvaralačkog elana zabilježile su već na godišnjicu potresa 9. XI 1881. Narodne novine u uvodniku: »Onda se je ozbiljno i sasvim pod izvjesno sudilo da je Zagreb bačen unazad za više desetaka godina, nu danas eto Zagreba ljepšega nego prije 9. XI 1880. Dapače, on se sprema na takove investicije, koje nalazimo u velegradovima. Promet sveudilj se množa, stanovništva ima barem koliko i prije potresa, preko 30 tisuća, a radimo kao crvi te ćemo za koju godinicu izbrisati sve posljedice lanjske naše nesreće.«

Grad se oblikuje u duhu evropskog graditeljstva — u stilu zrelog historicizma. Arhitekti su uglavnom školovani u Beču, pa utjecaj i stil toga grada prenose na zagrebačke ulice. Najčešći stilovi su neorenesansa i neobarok, a neogotički oblici javljaju se izolirano u djelatnosti Hermana Bolléa, značajnog arhitekta tog vremena.⁴²

Na samom kraju stoljeća umjetnost historicizma pomalo se gubi, jer je na pomolu novo doba — secesija, koja će tražiti svoj prostorni izraz.

BILJEŠKE

1 Ugarsko-hrvatska nagodba godine 1868. Hrvatska može samostalnije odlučivati samo u poslovima unutrašnje uprave, pravosuđa, te bogoštovlja i nastave.

2 Jači su potresi zabilježeni: 1502, 1590, 1699, i više slabih potresa u 19. st. (M. Kišpatić, Potresi u Hrvatskoj, Rad JAZU 1895)

3 A. Šenoa, Zagrebulje, Vienac, 20. XI. 1880.

4 F. Wähner, Das Erdbeben von Agram, Beč 1883. M. Hanthen, Das Erdbeben von Agram im Jahre 1880, Budapest 1882.

Đ. Pilar, Osnovi abisodinamike, (na njemačkom), Zagreb 1881. M. Kišpatić, Potresi u Hrvatskoj, Rad JAZU 1895.

U povodu 50-godina potresa — I. Esih, Pedeseta godišnjica od zagrebačkog potresa 9. studenog 1880., Gradski vjesnik, 1930. br. 5 str. 7.

Gj. Szabo, 50-godina potresa u Zagrebu, Svijet, 1930. knj. X, str. 542.

U povodu 100-godišnjice — F. Buntak, Prije 100 godina (1880) zadesio je Zagreb snažan potres, Kaj, IV/1980. str. 25.

VI. Novak, Drama u deset sekunda, Večernji list, 8–16. XI 1980.

V. Kochansky-Devidé, Stota obljetnica velikog zagrebačkog potresa, Priroda, listopad 1980. br. 2.

5 T. Timet, Stambena izgradnja Zagreba do 1954. g. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU 1961.

6 Članovi građevno-vatrogasnog povjerenstva koje je obilazilo oštećene kuće bili su: Josip Siebenschein, Kamilo Bedeković, August Šenoa, Rupert Melkus (katkada ga zamjenjuje M. Lenuci). Zapisnici očevida nalaze se u Historijskom arhivu Hrvatske.

7 F. Buntak, nav. djelo str. 26.

8 A. Šenoa, Zagrebulje, Vienac 20. XI i 18. XII 1880.

9 Godine 1882. zastupstvo grada Zagreba imenovalo je M. Mrzovića počasnim građaninom zbog zasluga u vrijeme potresa. Zapisnik skupšt. gr. zast. 30. IX 1882.

10 F. Buntak, nav. dj. str. 30/31. (Historijski arhiv u Zagrebu).

11 Brzojavi, pisma, popisi darovatelja u Hist. arhivu u Zagrebu.

12 A. Goglia, Spomenica Hrv. pjev. društva »KOLO«, Zagreb 1942.

13 Plan grada s naznačenom shemom regulacije iz godine 1865. čuva se u Muzeju grada Zagreba, inv. br. 1878.

14 Lelja Dobronić, Izgradnja Zagreba u 19. st. »Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, br. 5/1962.

15 Zapisnik skupštine Gradskog zastupstva, 22. I. 1881. i 17. III. 1885. & 4.

16 Zapisnik skupštine Gradskog zastupstva, 9. XI. 1882. & 8.

17. Zarko Domljan, Stambena arhitektura Hermana Bolléa, Život umjetnosti br. 26–27/1978.

18 Đurđica Cvitanović, Arhitekt Kuno Waidmann, Zagreb 1969. str. 30 i 91.

19 Lelja Dobronić, Zagrebački graditelj Janko Jambrišak, Zagreb, 1959. str. 16, 60.

20 Prvi projekti za kazalište datirani sa godinom 1881. čuvaju se u MGZ.

21 Položajni nacrt za kazalište iz 1885. čuva se u MGZ.

22 Izvedbeni nacrti za današnju kazališnu zgradu, signirani i datirani u MGZ.

23 Đ. Cvitanović, navedeno djelo.

24 O katedrali više u časopisu Život umjetnosti, br. 26–27, 1978. u člancima R. Ivančevića, Z. Čorak, B. Lučića i Z. Kolacica.

25 Olga Maruševski, Kršnjavi i Bollé, Život umjetnosti, br. 26–27, 1978.

26 Tomislav Timet, Stambena izgradnja Zagreba do 1954. Zagreb, 1961.

27 Vesti društva inženirah i arhitektah, br. 1/1881. M. Lenuci, Kako napreduje u Zagrebu uvađanje vodovoda u kuće; i br. 1/1883. nacrti stuba po projektu L. Lenucija.

28 Zapisnik sjednice Gradskog zastupstva 31. I 1883. & 38.

29 Obrazloženje osnove u Historijskom arhivu u Zagrebu, kutija 50; nacrti regulacije u MGZ.

30 Eugen Franković, Uloga Hermana Bolléa u urbanističkom planiranju Zagreba, Život umjetnosti, 26–27, 1978.

31 Zapisnik skupštine Gradskog zastupstva, 6. XI. 1888. & 25.

32 Vesti inženirah i arhitektah, br. 2, 1891. str. 13.

33 Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt, Izidor Kršnjavi, Regulaciona osnova grada Zagreba, br. 3, 1888, str. 62–64.

34 Ante Glunčić, Urbanistička cjelina Donjeg grada, Zagreb jučer danas sutra, Zagreb 1965. str. 373.

35 Zagreb od 1892–1902. spomen-knjiga, Zagreb, 1902.

36 Izvješće Gradskog zastupstva za godinu 1895.

37 Zagreb od 1892–1902. Spomen-knjiga.

38 Đ. Cvitanović, Arhitektura monumentalnog historicizma u urbanizmu Zagreba, Život umjetnosti br. 26–27, 1978.

39 Franjo Buntak, Zagreb u vrijeme Hermana Bolléa, Život umjetnosti, br. 26–27, 1978.

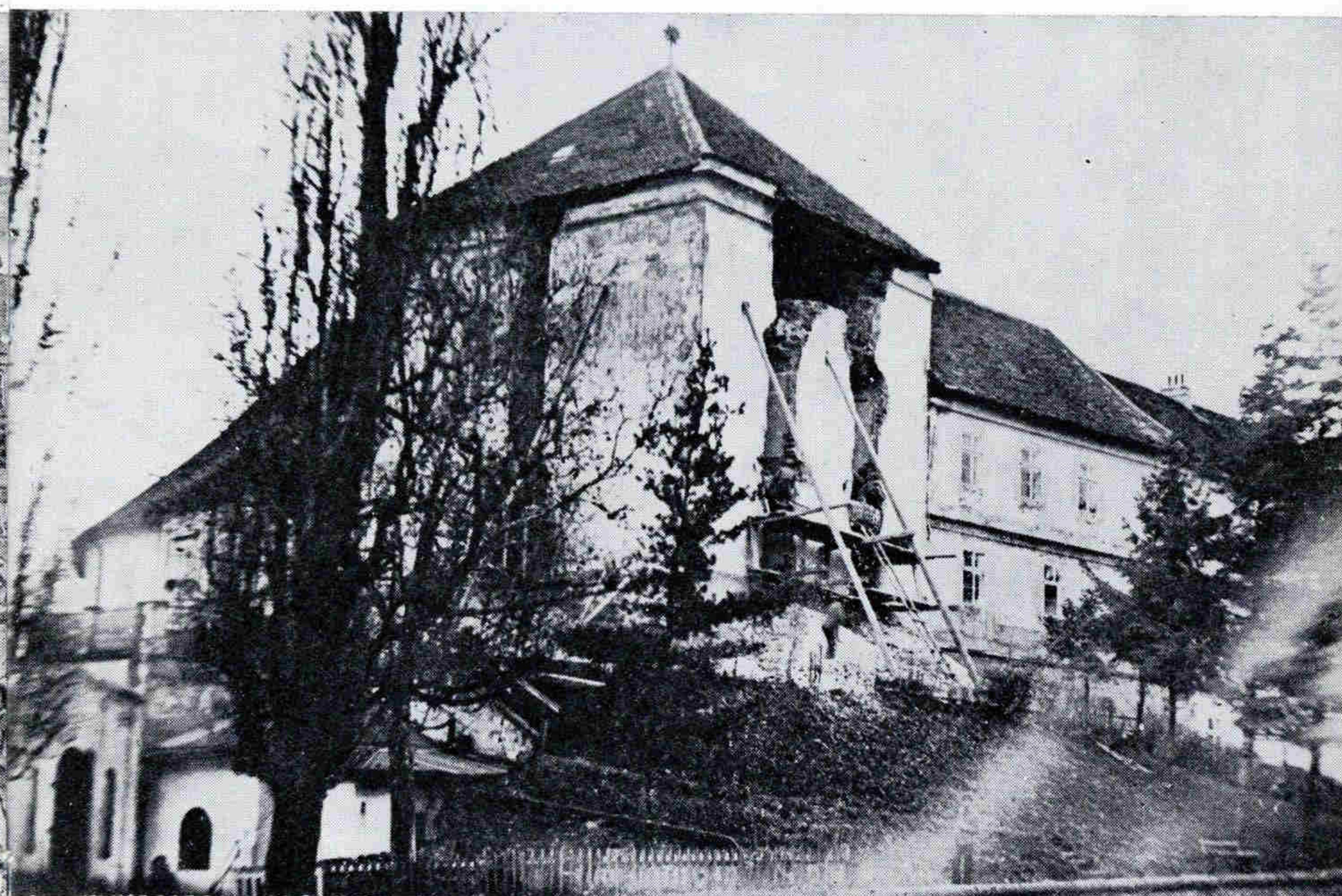
40 Vesti društva inženirah i arhitektah, br. 3, 1897, str. 16.

41 Izvješće Gradskog poglavarstva za godinu 1895.

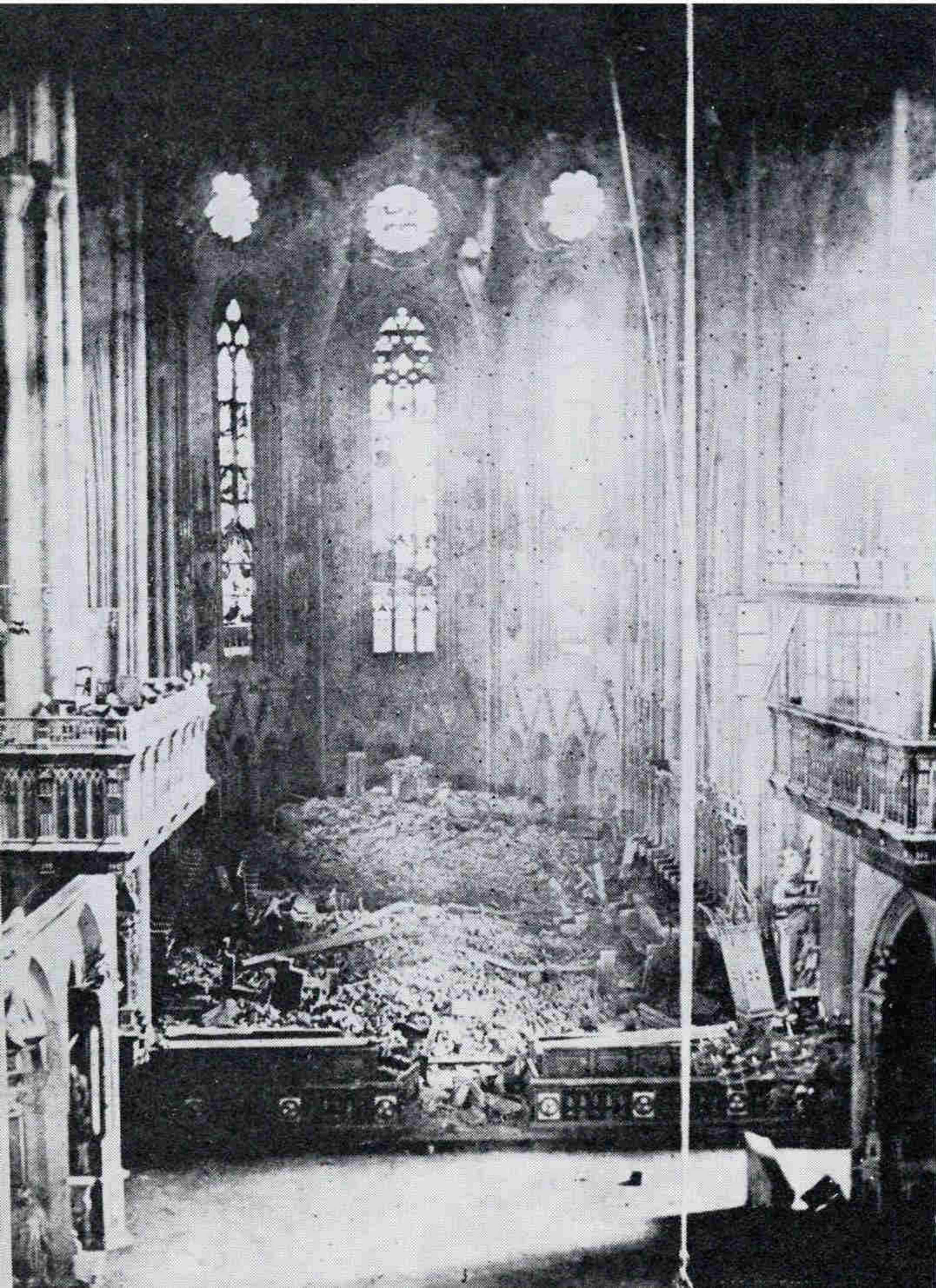
42 Ivo Maroević, O historicizmu u Zagrebu, Peristil br. 20/1977.

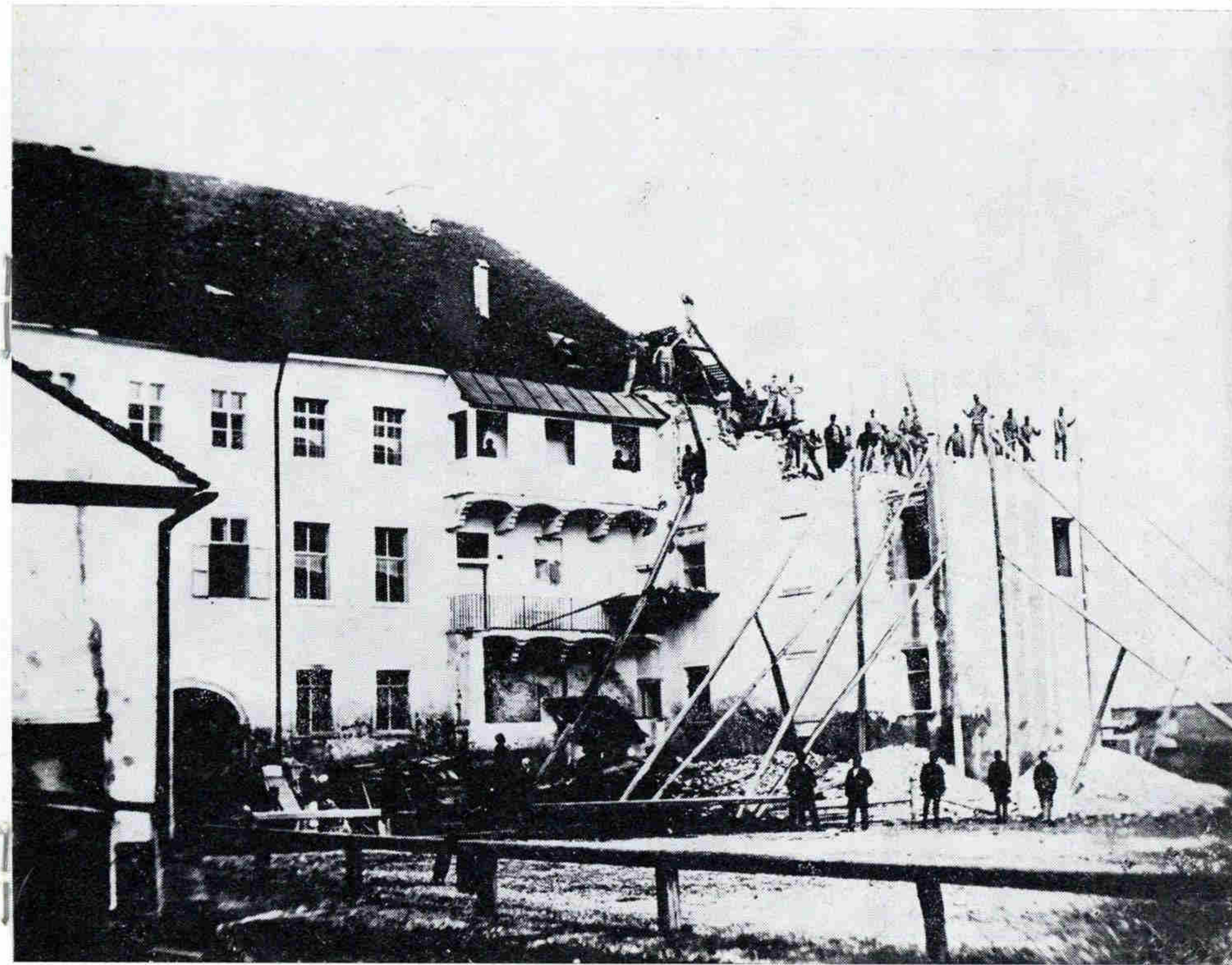
JELAČIČEV TRG (DANAS TRG REPUBLIKE)

POPOV TORANJ (katalog br. 4)

UNUTRAŠNOST KATEDRALE
(katalog br. 20)

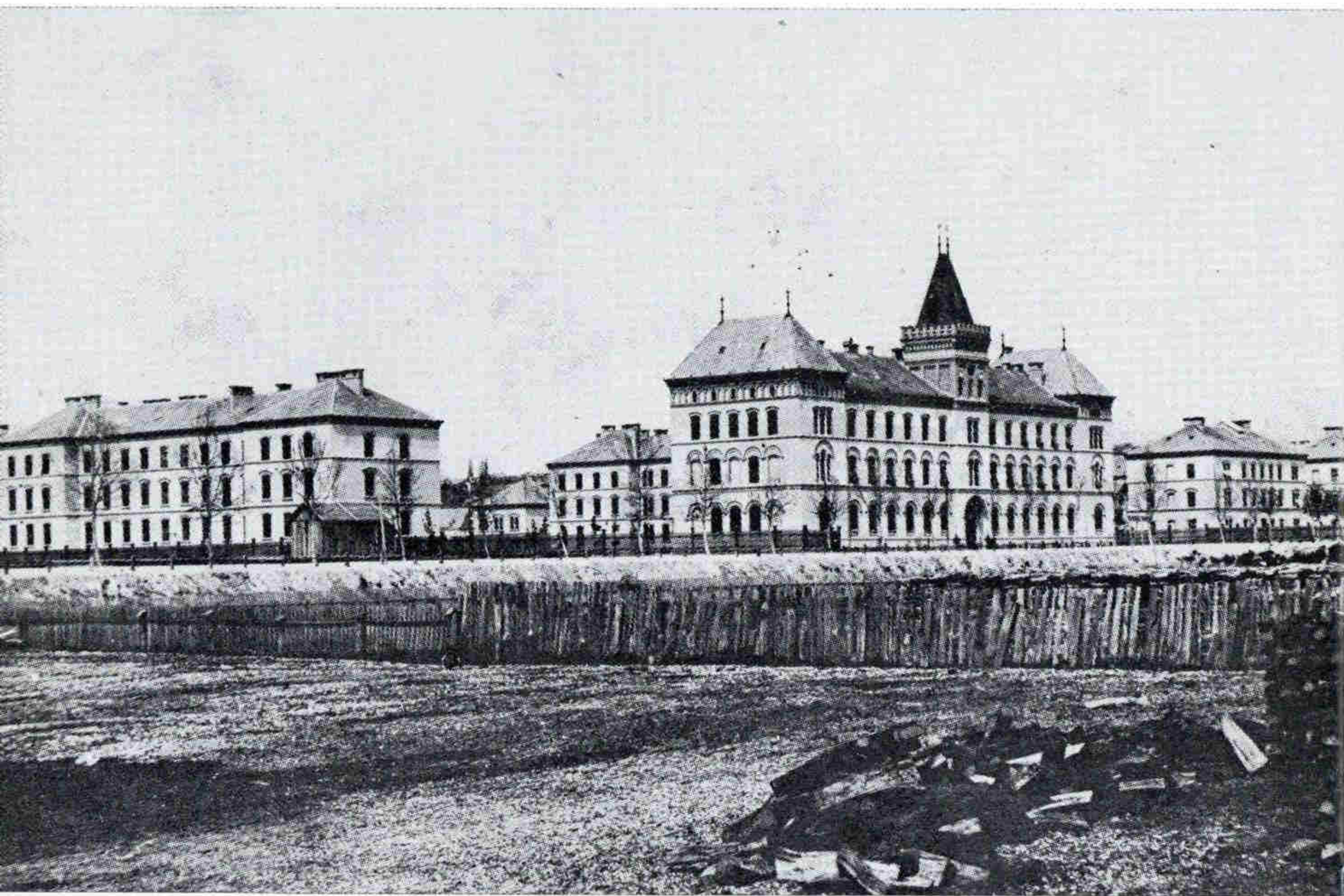
JEZUITSKI TRG BR. 4, JUŽNC KRILO (katalog br. 18)

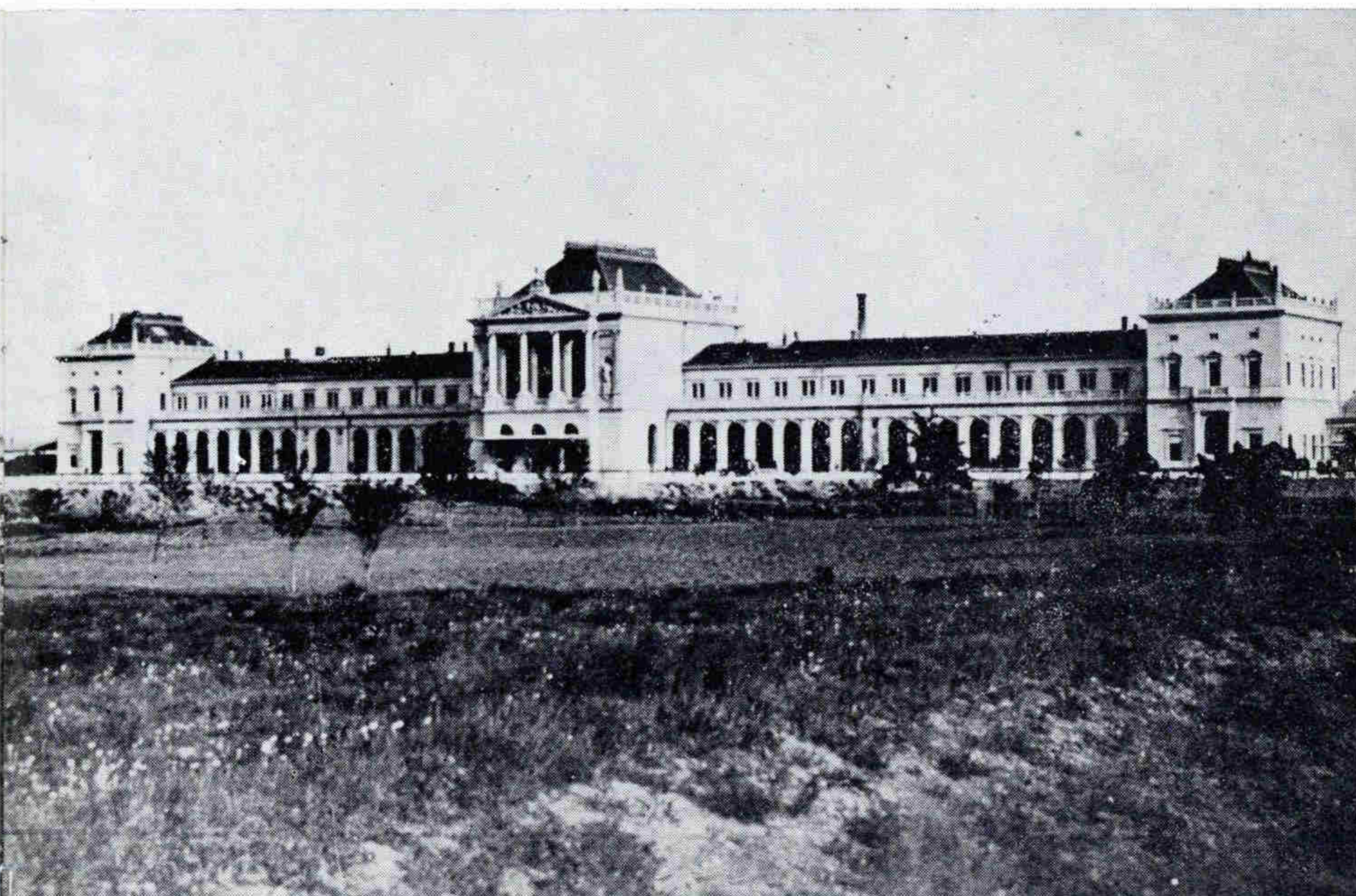
GRANEŠINA, RUSEVINE CRKVE (katalog br. 25)

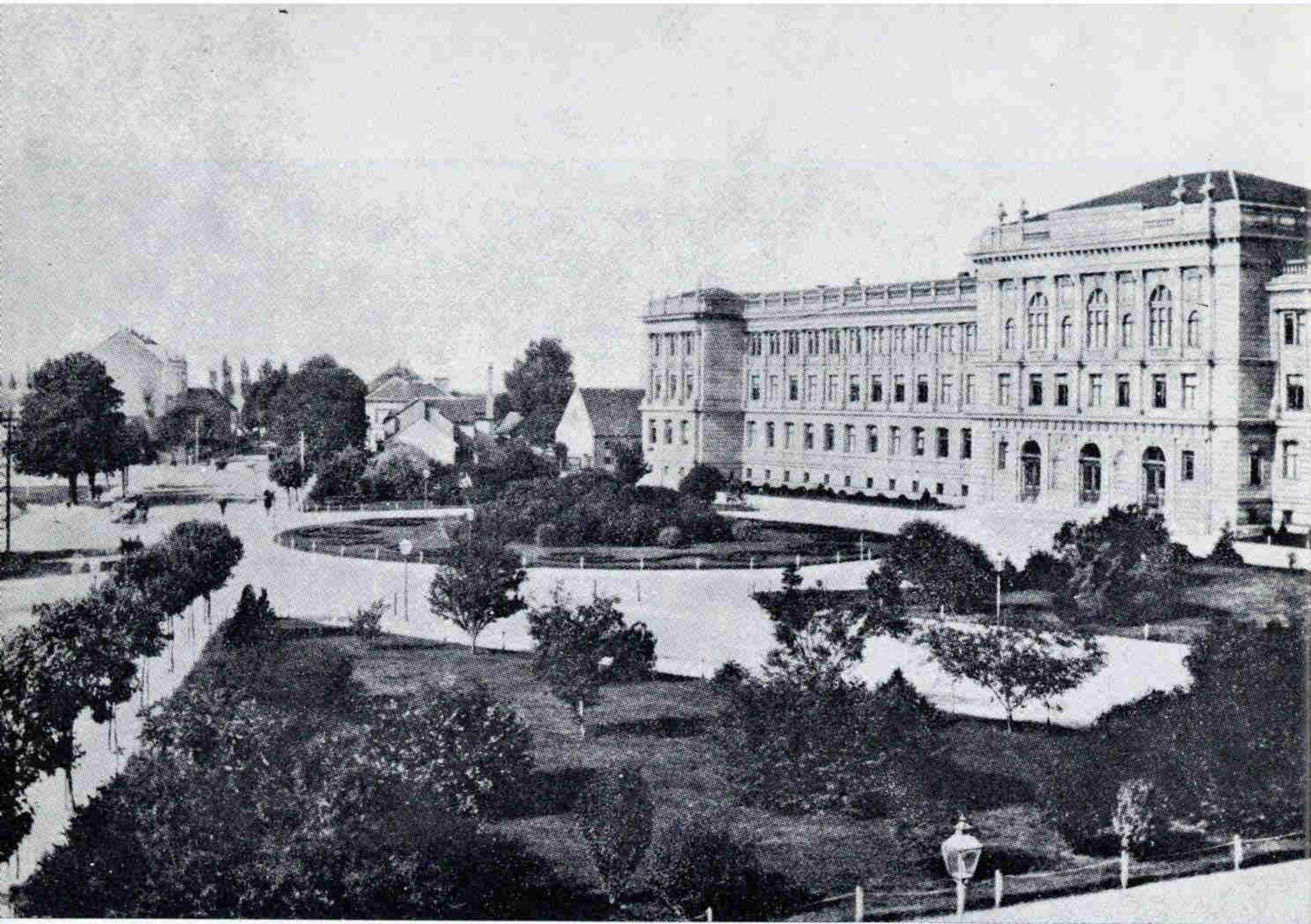
REGULATORNA OSNOVA IZ 1887, DETALJ (katalog br. 75)

RUDOLFOVA VOJARNA U KOLODVORSKOJ ULICI (DANAS ULICA BRACE OREŠKI) – katalog br. 80

GLAVNI KOLODVOR (katalog br. 91)

ZGRADA SREDNJIH SKOLA NA TRGU KHUENA-HEDERVARYA, DANAS ROOSEVELTOV TRG (katalog br. 94)

JELAČIČEV TRG (DANAS TRG REPUBLIKE), SJEVERNA STRANA (katalog br. 72)

KATALOG

Kratice:

- MGZ — Muzej grada Zagreba
HAZ — Historijski arhiv u Zagrebu
GPZ — Gradsko poglavarstvo Zagreb
inv. fot. — inventar fototeke Muzeja grada Zagreba

I. POTRES 1880.

- Plan Zagreba iz godine 1878.**
tisak D. Albrecht, vel. 87×59,5 cm
MGZ 2953b
- Pogled na Zagreb s juga, s paromlina god. 1880.**
foto: H. Fickert, inv. fot. 6413 ✓ III-1131
- Kuća na uglu Jelačićeva trga i ulice Marije Valerije** (danas Trg Republike 13, Praška 1)
foto: H. Fickert, inv. fot. 1714
- Popov toranj na Vrazovom šetalištu**
foto: H. Fickert, inv. fot. 11.522a ✓
- Kuća u Vlaškoj ulici br. 2**
foto: H. Fickert, inv. fot. 11.522b
- Zgrada u Visokoj ulici br. 15**
foto: H. Fickert, inv. fot. 11.522c
- Zgrada kadetske škole u Novoj Vesi br. 18**
foto: H. Fickert, inv. fot. 11.522d
- Jelačićev trg (danas Trg Republike), sjeveroistočna strana s katedralom u pozadini, nekoliko dana poslije potresa**
foto: H. Fickert, inv. fot. 1724
- Kuća u Ilici br. 25, dvorišno pročelje**
foto: Gj. Varga, inv. fot. 281
- Zrinski trg, pogled na sjevernu stranu trga**
foto: H. Fickert, inv. fot. 12.676
- Stara plinara u Gundulićevoj ulici**
foto: H. Fickert, inv. fot. 12.676
- Kaptol, kurija br. 6**
foto: Gj. Varga, inv. fot. 12.676
- Crkva sv. Marka na Gornjem gradu**
foto: H. Fickert, inv. fot. 12.676
- Crkva sv. Katarine, zapadno pročelje**
foto: H. Fickert, inv. fot. 12.676
- Crkva sv. Katarine, unutrašnjost**
foto: H. Fickert, inv. br. 12.676
- Barake na Ciglani (danas srednjoškolsko igralište u Klaićevoj ulici)**
foto: H. Fickert, inv. fot. 12.676
Fotografije od broja 10—16 u Albumu »Slike zagrebačkog potresa od 9. studenog 1880.«
- Kuća u Marovskoj br. 8 (danas Massarykova)**
foto: I. Standl, inv. fot. 12.681
- Jezuitski trg br. 4, južno krilo u dvorištu, nekoliko dana poslije potresa**
foto: I. Standl, inv. fot. 12.681
(fotografije br. 17 i 18 iz mape I. Standla »Slike zagrebačkog potresa od 9. studenog 1880.«)
- Crkva i samostan franjevaca na Kaptolu**
foto: H. Fickert, inv. fot. 12.677
- Katedrala, unutrašnjost**
foto: O. Dasch, inv. fot. 12.678 ✓ IV-442
- Katedrala, unutrašnjost**
foto: O. Dasch, inv. fot. 12.679
- Kapela u Kraljevom vrhu**
foto: I. Standl, inv. fot. 12.681
- Kapela sv. Vida, Kašina**
foto: I. Standl, inv. fot. 12.681
- Kapela sv. Vida, unutrašnjost**
foto: I. Standl, inv. fot. 12.681
- Crkva u Granešini**
foto: I. Standl, inv. fot. 12.681
- Crkva u Remetama, pročelje**
foto: I. Standl, inv. fot. 12.681
- Crkva u Remetama, unutrašnjost**
foto: I. Standl, inv. fot. 12.681
- Kustošija, kanonička kurija**
foto: I. Standl, inv. fot. 12.681
(fotografije br. 22 do 28 iz mape I. Standla »Slike zagrebačkog potresa od 9. studenog 1880.«)
- Matija Mrazović**
fotografija, inv. fot. 1125
- Ladislav Pejačević**
fotografija, inv. fot. III-784
- August Šenoa**
foto: I. Standl, inv. fot. III-801
- Album fotografija »Slike zagrebačkog potresa od 9. studenog 1880.«**
inv. fot. 12.676
- Album fotografija »Uspomena na zagrebački potres od 9. studenog 1880.«, Herman Fickert, Zagreb**
- Jelačićev trg za vrijeme potresa**
otisak iz suvremenih njemačkih ilustriranih novina, vel. 14,8×23,5 cm, MGZ 4301
- Pogled na Kamenita vrata iz Radićeve ulice u vrijeme potresa**
otisak iz suvremenih njemačkih ilustriranih novina, vel. 12,7×14,7 cm, MGZ 4300
- Pred starom katedralom u vrijeme potresa**
otisak iz suvremenih njemačkih ilustriranih novina, MGZ 4494
- Unutrašnjost gostionice za vrijeme potresa**
ulje/platno, vel. 58,5×83,5 cm,
sign. d. d. I. Milanese, MGZ 1879
- Veliki potres u Zagrebu u studenom 1880.**
kolorirana fotografija, vel. 32,5×39 cm,
d. d. C. Schwager in Dresden, MGZ 1882
- Brzjavni saučešća**, Buccari (Bakar), 12. 11. 1880.,
Osiek, 15. 11. 1880, Sisak, 16. 11. 1880, Vukovar,
19. 11. 1880, Ragusa (Dubrovnik), 19. 11. 1880,
Šid, 20. 11. 1880, Zadar, 26. 11. 1880, Karlovci,
5. 12. 1880. HAZ, GPZ, kut. 298,
br. XXXII-31532/1880.
- Ljubljana, 19. 11. 1880. Dr. Janez Bleiweis nudi pomoć u novcu ili materijalu.** HAZ, GPZ,
kut. 298, br. XXXII-31532/1880.
- Varaždin, 13. 11. 1880. Obavijest Gradskog poglavarstva Varaždina o osnivanju odbora za pomoć postradalima u Zagrebu.**
HAZ, GPZ, kut. 298, br. XXXII-31532/1880.
- Zagreb, 11. 11. 1880. Ban Pejačević obavještava načelnika Mrazovića, da je car naredio da se uputi jedna satnija kao pomoć pri obnovi oštećenih zgrada u Zagrebu.**
HAZ, GPZ, kut. 298, br. XXXII-31532/1880.
- Zagreb, 20. 11. 1880. Banska vlast javlja gradskom poglavarstvu da su određena dva geologa da prouče pojavu potresa.**
HAZ, GPZ, kut. 298, br. XXXII-31532/1880.
- Zagreb, 13. 11. 1880. Naredba vlade o potrebi, načinu zaposlenja i cijenama strane radne snage u krajevima oštećenim potresom.**
HAZ, GPZ, kut. 298, br. XXXII-31532/1880.
- Zagreb, 13. 11. 1880. Tekst pisma gradskog načelnika Mrazovića upućen uredništvima zagrebačkih novina — za točno izvještavanje o potresu.**
HAZ, GPZ, kut. 298, br. XXXII-31532/1880.
- Zagreb, 10. 11. 1880. Naredba vladinog odjela za unutarnje poslove u vezi s račiščavanjem i popravcima poslije potresa.**
HAZ, GPZ, kut. 298, br. XXXII-31532/1880.
- Zagreb, 3. 12. 1880. Oglas o podnošenju prijave za oprost poreza onim kućevlasnicima koji su ostali bez stanara.**
HAZ, GPZ, kut. 298, br. XXXII-31532/1880.
- Zagreb, 25. 11. 1880. Oglas gradskog satništva o zabrani brze vožnje i jahanja kroz grad.**
HAZ, GPZ, kut. 292, Predsjedništvo Normalia br. 31/1880.
- Zagreb, 12. 11. 1880. Zapisnik izvanredne skupštine gradskog zastupstva Zagreba.**
HAZ, GPZ, Zap. sjedn. gr. zast. 1880—1886,
kut. 5, XXXII-31986/1880.
- Zagreb, 20. 11. 1880. Zapisnik skupštine gr. zastupstva.**
HAZ, GPZ, zak. sjedn. gr. zast. 1880—1886,
kut. 5
- Milodari za potresom stradale žitelje Zagreba**
Mućka općina u Dalmaciji, 8. 9. 1881.
— novčani prilog,
Otok Krk, 13. 7. 1881. — novčani prilog,
Milodari s područja Hrvatske, 15. 6. 1881,
Beč, 29. 5. 1881. (prilozi od predavanja),
Milodari skupljeni u Opuzenu i Mostaru,
Prag, 1881,
Zadar, 26. 4. 1881. — općina Kistanje, Split,
28. 4. 1881,
Biskupija splitska i makarska, Ogulin, 19. 3.
1881,
Đakovo, 4. 3. 1881. (koncert u dobrotvorne svrhe),

- Split, 12. 12. 1880,
Sofija, 16. 2. 1881. (prilozi od »Slavjanske besede«)
HAZ, GPZ, kut. 302 br. 1/39/1881.
52. **Zagreb, 21. i 23. 11. 1880. Zapisnik građ. vatrogasnog povjerenstva o očevidu u Visokoj 15**
HAZ, GPZ, Očevidi građ. vatr. odbora, svež. sign. 26, br. 514/1880.
53. **Zagreb, 21. 11. 1880. Zapisnik građ. vatr. povjerenstva — očevid u Opatičkoj 10.**
HAZ, GPZ, Očevidi..., svež. sign. 26
54. **Zagreb, 30. 11. i 2. 12. 1880. Zapisnik građ. vatr. povjer. očevid na Jelačićevom trgu 26.**
HAZ, GPZ, Očevidi..., sign. 26, br. 537/1880.
55. **Zagreb, 4. 12. 1880. Zapisnik građ. vatr. povjer. — očevid na Kaptolu br. 6, 7, 27.**
HAZ, GPZ, Očevidi..., svež. sign. 26, br. 547/1880.
56. **Zagreb, 21. 11. 1880. Zapisnik građ. vatr. povjer. — očevid u Vlaškoj 2,**
HAZ, GPZ, Očevidi..., svež. sign. 26
57. **Zagreb, 22. 11. 1880. Rješenje o građevinskom očevidu.**
HAZ, GPZ, Očevidi..., svež. sign. 26, br. 247/1880.
58. **Zagreb, 24. 11. 1880. Molba za građevni očevid,**
HAZ, GPZ, Očevidi..., svež. sign. 26, br. 590/1880.
59. **Agramer Zeitung, posebno izdanje, izvještaji od 9. i 10. 11. 1880.**
Narodne novine, 9. 11. 1880, vl. MGZ

II. IZGRADNJA NAKON POTRESA DO 1900.

60. **Evangelistička crkva i župni dvor, ugao Gundulićeve i Kukovićeve ulice (danas Ulica braće Kavurića), Herman Bollé, 1880—82.**
nepoznati fotograf oko 1890, inv. fot. 11.133
61. **Jelačićev trg 26 (danas Trg Republike 13), kuća Girolama Pristera, Janko Jambrišak, 1881.**
foto: Ivan Standl, 1895, inv. fot. 1711
62. **Projekt kazališta, Fellner & Helmer, 1881.**
akvarelirani nacrt, vel. 74×125 cm, MGZ 1652

63. **Palača Ljudevita Vranicanija, ugao Akademičkog trga i Kukovićeve ulice (danas Ulica braće Kavurića 1), Otto Hofer, 1881—83.**
fotograf nepoznat, inv. fot. 10.775
64. **Palača Ljudevita Vranicanija, dvorana za primanje,**
fotograf nepoznat, inv. fot. 10.779
65. **Zgrada »Kola« i »Sokola« na Zapadnom perivoju (danas Mažuranićev trg), Matija Antolec i Ferdo Kondrat, 1883—84.**
nepoznati fotograf, 1885, inv. fot. 8659
66. **Katedrala nakon obnove, projekt ograde Hermana Bolléa, 1902.**
akvarelirani nacrt, MGZ 3052
67. **Katedrala, unutrašnjost nakon obnove**
foto: Ivan Standl, 1895, inv. fot. 12.685
68. **Arkade na Mirogoju, Herman Bollé, 1883—1928.**
foto: Ivan Standl, 1895, inv. fot. 11.243
69. **Kompleks Franjevačkog samostana na Kaptolu, Herman Bollé, 1881.**
fotograf nepoznat, oko 1885, inv. fot. 1590
70. **Crkva sv. Katarine, nakon potresa obnovio Herman Bollé,**
fotograf nepoznat, oko 1920, inv. fot. 1497
71. **Jelačićev trg na ušću Duge ulice (danas Trg Republike i Radićeva), desna zgrada, Herman Bollé, 1884.**
72. **Sjeverna strana Jelačićeva trga (danas Trg Republike), izgrađena nakon potresa po regulaciji ing. R. Melkusa**
fotograf nepoznat, oko 1906, inv. fot. 8646
73. **Stube u Bregovitoj ulici (danas Tomičevoji), Milan Lenuci, 1886.**
fotograf nepoznat, 1886, inv. fot. 4650
74. **Akademski trg 3 (danas Strossmayerov trg 3), Lav Hönigsberg, 1886—87.**
foto: Dragan Inkiostri, oko 1900. iz Albuma radova Hönigsberga & Deutscha, MGZ, 2421
75. **Regulatorna osnova iz 1887.**
originalni nacrt, vel. 127×116 cm, MGZ 2942
76. **Pogled na grad s današnjeg Trga Republike, godine 1887.**
fotograf nepoznat, inv. fot. 6412
77. **Ilica broj 51, 53 i 53a, Hönigsberg & Deutsch, 1887—88.**
foto: Dragan Inkiostri, oko 1900, iz Albuma radova Hönigsberga & Deutscha, MGZ 2421

78. **Učiteljski dom na Sajmištu (danas Trg maršala Tita 4), Hönigsberg i Deutsch, 1888—89.**
foto: L. A. Vetter, inv. fot. 8400
79. **Obrtna škola na Sajmištu (danas Trg maršala Tita 10), Herman Bollé sa Enricom Nordijem, 1889.**
foto: Ivan Standl, 1895, inv. fot. 9394
80. **Rudolfova vojarna u Kolodvorskoj ulici (danas Ulica braće Oreški), Völkner i Gruber, 1888/89.**
foto: Ivan Standl, 1895, inv. fot. 9459
81. **Paviljon za polaganje temeljnog kamena za Rudolfovu vojarnu (temeljac postavio prijestolonasljednik Rudolf, 1888.)**
82. **Pogled s paromlina prema sjeveru, godine 1888.**
foto: Eduard Kastiana, inv. fot. III-1137
83. **Gajeva ulica, na uglu Berislavićeve palača Vladimira Vranicanija, Otto Hofer, 1889.**
fotograf nepoznat, oko 1900, inv. fot. 10.414
84. **Botanički vrt, 1889.**
razglednica, oko 1900, inv. fot. 12.683
85. **Škola u Krajiškoj 9, izgrađena 1890.**
foto: Mosinger & Breyer, inv. fot. 12.675
86. **Josipovac (danas Ulica Vladimira Nazora), oko 1890.**
fotograf nepoznat, inv. fot. 5054
87. **Kukovićeve ulice oko 1890. (danas Ulica braće Kavurića oko broja 34)**
foto: A. Vetter, inv. fot. 12.682
88. **Zrinjevac, oblikovanje parka dovršeno je oko 1890.**
razglednica iz 1907, inv. fot. 12.680
89. **Palača Schlesinger (danas »Palace« hotel, Strossmayerov trg 10), Hönigsberg i Deutsch, 1891, MGZ 2421**
foto: Dragan Inkiostri, oko 1900, iz Albuma radova Hönigsberga & Deutscha
90. **Pogled od Botaničkog vrta prema sjeveru, godine 1892.**
fotograf nepoznat, inv. fot. 3590
91. **Glavni kolodvor, Ferenz Pfaff, 1892.**
foto: Ivan Standl, 1895, inv. fot. 9464
92. **Kapela na Kipnom trgu (danas Ilirskom), Herman Bollé, 1893.**
foto: Ivan Standl, 1895, inv. fot. 9657
93. **Hrvatsko narodno kazalište na Sveučilišnom trgu (danas Trg maršala Tita), Fellner i Helmer, 1894/95.**
fotograf nepoznat, inv. fot. 8396

94. **Zgrada srednjih škola na Trgu Khuena Hedervarya (danas Rooseweltovu), Ludwig i Hülsner, 1894/95.**
fotograf nepoznat, inv. fot. 2915
95. **Akademski trg (danas Strossmayerov) pogled prema zapadu**
foto: Ivan Standl, 1895, inv. fot. 9468
96. **Akademski trg (danas Strossmayerov), oko 1895.**
fotograf nepoznat, inv. fot. 12.686
97. **Dekoracija za doček Franje Josipa I. 15. X 1895. po nacrtu Martina Pilara, zapadna strana Akademskog trga,**
fotograf nepoznat, inv. fot. 11.391
98. **Početak Mesničke ulice, dekoracija za doček Franje Josipa, 15. X 1895. po nacrtu Hermana Bolléa i Eckhela**
fotograf nepoznat, inv. fot. 11.388
99. **Ilica u početnom dijelu oko 1895.**
foto: L. A. Vetter, inv. fot. 9662
100. **Jurišićeva ulica s potokom Medveščakom, oko godine 1895.**
fotograf nepoznat, inv. fot. 5642
101. **Umjetnički paviljon na Trgu Franje Josipa (danas Tomislavov trg), Fellner i Helmer, 1896.**
foto: Julije Hühn, oko 1898, inv. fot. 8297
102. **Pogled s katedrale prema jugu**
foto: Stiasny, 1897, inv. fot. 1294
103. **Pogled s katedrale prema jugoistoku**
foto: Stiasny, 1897, inv. fot. 6415
104. **Pogled s katedrale na jugozapad**
foto: Stiasny, 1897, inv. fot. 876
105. **Pogled na Gundulićevu ulicu od Massarykove prema Ilici, oko 1900.**
106. **Topnička vojarna, Ilica 256—270, sagrađena 1897.**
razglednica iz 1906, inv. fot. 12.439
107. **Domobranska vojarna, Ilica oko broja 240, Milan Lenuci, 1898/99.**
fotograf nepoznat, inv. fot. 12.673
108. **Plan grada iz godine 1898.**
litografirao: K. Albrecht (Wittasek), vel. 86×61 cm, MGZ 2949
109. **Pogled na grad s Isusovačke crkve u Palmotićevoj ulici, godine 1902.**
foto: Mosinger, naklada A. Brusina, inv. fot. II-4043
110. **Piramida na Sljemenu, 1889.**
foto: Ivan Standl, oko 1890, inv. fot. 12.203